

Илияна Димитрова

ЗА ВРЪЗКАТА ИНТЕЛЕКТ – ХИТРОСТ В БЪЛГАРСКАТА ЕЗИКОВА КАРТИНА НА СВЕТА

Piyana Dimitrova

ON THE RELATIONSHIP BETWEEN INTELLECT AND CUNNING IN THE BULGARIAN LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD

This paper examines some Bulgarian phrases, idioms, proverbs, and sayings related to being cunning. The linguocultural analysis points to a close relationship between intellect and cunning in the Bulgarian linguistic picture of the world. The research also shows that the Bulgarian phrases, idioms, proverbs, and sayings related to being cunning have mainly positive connotations in the Bulgarian mentality.

Keywords: *Bulgarian linguistic picture of the world; being cunning; mentality.*

Настоящата статия разглежда изрази в българския език, свързани с хитростта. Чрез лингвокултурологичен анализ на езиков материал от български език се посочва тясната връзка между интелект и хитрост в българската езикова картина на света. Отбелязва се, че изразите, свързани с хитростта, са предимно с положително конотативно значение в българската ментална система.

Ключови думи: *българска езикова картина на света; хитрост; менталитет.*

Семантиката на лексемата *хитър* попада във фокуса на изследователския ни интерес поради противоположността на емоционалните признаци, които съпътстват нейното значение. В българската лексикология *хитър* е типичен пример за семантично-стилистична енантиосемия (вж. Крумова-Цветкова и др. 2013: 538; Стоянова, Тодорова 2018: 82), при която лексемата развива две взаимно противоположни конотативни значения – с положителна и с отрицателна оценъчност.

Посредством лингвокултурологичен анализ на езиков материал от български език настоящото изследване си поставя две цели: първо, да се опита да даде отговор на въпроса дали все пак единият от емоционалните признаци, които оформят конотативното значение на лексемата, доминира над другия. И второ, при условие че бъде установено подобно превъзходство, да се опита да изясни на какво се дължи тази (по-скоро положителна или по-скоро отрицателна) оценъчност в семантиката на *хитър*, а оттам и на цялото понятие и разбиране за хитростта.

Антонимичната многозначност на *хитър* може да бъде наблюдавана още в речника на Н. Геров, където тази лексема е представена с две противоположни значения – ‘умен, разумен, ловък, изкусен, мъдър, майсторски’, но и ‘дяволит, лукав, зъл’ (Геров 1904: 516, 517). Контрастът в значенията на *хитър* може да се проследи в речниковите статии за тази лексема и в други тълковни речници на българския език (вж. БТР 1955: 924; РСБКЕ 1959: 564; БТР 1973: 1079; БТР 1994: 1041; БТР 2013: 1041).

* **Илияна Димитрова** – гл. ас. д-р, катедра „Съвременен български език“, Филологически факултет, Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“,

iliyana.dimitrova@ts.uni-vt.bg; <https://orcid.org/0000-0001-9099-1925>

** Изследването е реализирано в рамките на проект „Устната комуникация в дигиталната епоха – проблеми и перспективи“ – ФСД-31-243-31/21.03.2023.

Прави впечатление, че в лексикографските източници (изключение тук прави речникът на Н. Геров) първото значение в речниковите статии за *хитър* се тълкува едновременно с две прилагателни имена, чиито значения на пръв поглед са лишени от общ семантичен признак – *умен* и *лукав* (вж. БТР 1955: 924; РСБКЕ 1959: 564; БТР 1973: 1079; БТР 1994: 1041; БТР 2013: 1041). Тоест съчетани са едновременно значенията ‘мъдрост/разумност’ (*умен*) и ‘злонамереност/подлост/коварство’ (*лукав*).

Интересен факт е, че речникът на В. Радева е единственият лексикографски източник, където значението на *лукав* се свързва с известна доза интелект, срв.: „1. Който тайно проявява злонамереност. 2. Остроумен и дяволит“ (Радева 2012: 306) (подч. мое – И. Д.). От друга страна, за разлика от останалите речници при тълкуването на *хитър* у същата авторка отсъства прилагателното име *умен*, срв.: „1. Който не се поддава на измама и подвеждане. 2. Който умее да постига целта си с неискреност и лукавост. 3. Който проявява неискреност и лукавство“ (Радева 2012: 702). Въпреки отсъствието на лексемата *умен* при тълкуването на *хитър* в цитираната речникова статия връзка между тези две понятия съществува. Според нас тя е косвено обусловена и имплицитно изразена в първото значение – на практика то означава, ‘трябва да си умен (разумен, мъдър), за да не се поддадеш на измама и подвеждане’, или ‘глупав си, ако се поддадеш на измама и подвеждане’.

Връзката между интелект и хитрост или, с други думи, обусловеността, зависимостта на хитростта от ума, освен в цитираните по-горе речникови статии за *хитър* може да бъде проследена и в следните фразеологизми, пословици, поговорки, лексеми:

От стара коза яре – ‘много хитър, опитен’¹; Още: *От стара кокошка яйце; От стара крава теле; От стара майка дете; От стара майка син (чедо); От стар баща дете (син); От стар баща чедо; От стари люде деца* (БФР 1974: 87, 88, Нанова 2005: 954);

Хитър си ти, ама и ние нямаме жълто под мустак (жълто под мустак – ‘млад и неопитен съм, не знам как да постъпвам’) (БФР 1974: 444). С помощта на противопоставителния съюз *ама* изречението, което илюстрира смисъла на *жълто под мустак*, всъщност реализира значението ‘умен си ти, но и ние не сме глупави’;

Очите ми гледат на четири (диал.) – ‘с буден ум съм, способен съм, хитър съм, не мога да бъда излъган’; Още: *Очите ми светят на четири* (диал.) (БФР 1974: 95; БПП 1986: 61);

Вадена кожа (диал.) – ‘много хитър, практичен и опитен човек’ (БФР 1974: 112);

Знае Аврам де зимуват раците (диал.) – ‘за хитър, практичен човек, който умее да се нарежда и да извлича лична облага от обстоятелствата’; Още: *Знае Кольо (Пейо) де зимуват раците; Знае Аврам де копае корени; Знае Петко дека е жежкото* (БФР 1974: 371; БПП 1986: 60; Нанова 2005: 955);

Зная къде (де) зимуват раците – ‘хитър, практичен съм; умея да се нареждам, да извличам лична изгода от обстоятелствата’ (БФР 1974: 372);

Знае Станка де има круши (диал.) – ‘за хитър, практичен човек, който умее да извлича полза от обстоятелствата’ (БФР 1974: 372);

Зная де Аврам копае корени (диал.) – ‘хитър, практичен човек съм, умея да извличам лична облага от обстоятелствата’ (БФР 1974: 372);

Зная и дявола къде се коти (диал.) – ‘хитър, умен, ловък, съобразителен съм’ (БФР 1974: 372; БПП 1986: 61);

Зная и на дявола (дяволите) дупките – ‘хитър, умен, ловък, съобразителен съм’ (БФР 1974: 372; БПП 1986: 60; Нанова 2005: 955);

Знае лисицата какъв огън прескача! (БПП 1986: 60);

Излъгвам те, та те продавам (диал.) – ‘много съм хитър, умен, ловък’; Още: *Купувам те и те продавам* (БФР 1974: 414);

Мога да те <купя и> продам (Ще те купя и ще те продам) – ‘много съм хитър, умен, ловък’ (БФР 1974: 546; Нанова 2005: 954);

И дявола може да продаде (БПП 1986: 61; Нанова 2005: 954);

¹ опитен – ‘който притежава опит, практически познания или е много добре подготвен, осведомен в някаква област; вещ’ (РБЕ)

И дявола надхитря (БПП 1986:61; Нанова 2005: 954);

И на задника си имам очи (вулг.) – ‘много съм умен и предвидлив, хитър, ловък’; Още: *И на гъза си имам очи*; *И на гърба (тила, врата) си имам очи* (БФР 1974: 456; БПП 1986: 61);

Кума Лиса – ‘хитър, умен човек; голям хитрец’ (БФР 1974: 546);

Хитра лисица (Още: *Стара лисица*) – ‘хитър, обигран човек’ (Анкова-Ничева 1993: 266), ‘много хитър, обигран, опитен съм’ (Нанова 2005: 954);

Стрелян заек/Гърмян заек – ‘хитър, опасен човек. *Не можеш да го излъжеш него, той е стрелян заек.*’ (БФР 1974: 354);

Номера минава/мине – ‘успешно завършва нещо, хитро, изкусно замислено, с което се цели да се получат определени резултати’ (БФР 1974: 746);

Не паса трева (ирон.) – ‘не съм толкова глупав, че да не се сещам, да не разбирам нещо; досетлив, хитър съм’ (БФР 1974: 713);

Да те е страх от хитрия, а не от глупавия (БПП 1986: 58);

Будали² дали, хитри яли (БПП 1986:60);

Хитра била, та вземала, улав³ бил, та давал (БПП 1986: 60);

Хитра була в празна кула (диал.) – ‘за умен човек, но бедняк’ (БФР 1974: 489);

хитроумен – ‘1. Който е хитър и умен; 2. Който съдържа, изразява хитрост и мъдрост’ (РСБ-КЕ 1959: 564); ‘който има хитър ум’ (вж. БТР 1973: 1079; БТР 1994: 1041; БТР 2013: 1041);

захитрявам/захитря – ‘ставам по-опитен и схватлив, ставам хитър или по-хитър’ (РБЕ); (разг.) ‘ставам по-разумен и схватлив’ (РБЕ 1987: 772);

надхитрявам/надхитря – ‘проявявам се като по-хитър, по-умен и по-съобразителен от някого, успявам с хитрост да измамя, да победа някого; надхитрям’ (РБЕ);

Хитрост хитрост надхитря (БПП 1986: 59);

‘ловко, сръчно, хитро действие’ – преносно значение да думата *маневра* (БТР 2013: 435).

Посоченият езиков материал представлява безспорно доказателство за връзката между интелект и хитрост, за обусловеността и зависимостта на хитростта от ума. В езиковото съзнание на представителите на българската лингвокултурна общност хитростта не се свързва нито с физическа сила и мощ (срв.: *Колкото съм хитра, да съм и силна, света бих разтреперила* – казала *лисицата* (БПП 1986: 59); *Малък като тигерка* (Диал. Ирон.) – ‘дребен на ръст, но хитър’ (БФР 1974: 571), нито с глупост или отсъствие на интелект⁴ (срв.: *Хитър като хлебарка* – ‘(ирон.) много глупав’ (Анкова-Ничева 1993: 266). Хитростта като качествена характеристика на човек се свързва с ум, опитност, (по)знание, практичност, предвидливост, способност (умение), сръчност, ловкост, съобразителност, досетливост, схватливост (лексемии, които присъстват в тълкуването на хитростта в цитираните фразеологизми). Хитростта в съзнанието на езиковата личност се свързва със (по)знание, с нещо (об)мислено, разсъдено, нещо, което е продукт на ума и е практично, добре измислено. Това според нас не в пълна, но до голяма степен оформя и положителния емоционалнооценен признак в семантиката на лексемата *хитър*.

² будала м. (тур.) разг. – ‘глупав човек’ (Радева 2012: 56); будала ж. разг. пренебр. – ‘наивен, глупав човек; глупак’ [тур.] (БТР 2013: 77)

³ улав прил. разг. – ‘побъркан, гламав, смахнат, глупав’ (БТР 2013: 1000)

⁴ Единственият пример, посочен в двутомния фразеологичен речник на българския език, който илюстрира пряката връзка между интелектуалната ограниченост и хитростта, е *Бай Ганьо* – ‘прост, недоद्याн, хитър и недоверчив човек; дебелак, простак (по името на героя от едноименното произведение на Ал. Константинов – тип на еснаф, спекулант, представител на зараждащата се буржоазна класа у нас през втората половина от XIX в.)’ (БФР 1974: 85). Връзката интелектуална ограниченост ~ хитрост в този пример има своето обяснение и носи идеологическата натовареност на времето, в което е възникнал. Алековият литературен персонаж със своите качествени характеристики е обект на многобройни литературни анализи. Единичността (изолираността) на израза в българската фразеология обаче (липсват други изрази, отразяващи връзката между интелектуалната ограниченост и хитростта) възпрепятства обективността на евентуален опит за лингвистичен анализ. Ето защо имаме предвид съществуващия израз (*Бай Ганьо*), но той няма да бъде задълбочено разгледан в контекста на настоящото изследване.

Закодираният признак ‘интелект/ум + практичност’ в значението на *хитър* би могъл да бъде обяснение за значителната съчетаемост на прилагателното име *хитър* и наречието *хитро* със съществителни нарицателни имена за нелица и с минали страдателни причастия, които най-общо носят значението ‘продукт на ума (на мисленето); продукт на/от (предварително) обмислено действие’, срв.: *хитър план, хитра идея, хитра постъпка, хитра тактика, хитър ход, хитър отговор, хитър начин, хитър номер, хитър пас, хитър трик, хитър удар* (в смисъл на ‘действие с цел нападение/атака’), *хитро решение, хитра маневра, хитра игра, хитра хватка, хитра стратегия, хитра насока, хитър проект, хитро намерение, хитро действие, хитра организация, хитро хрумване, хитра концепция, хитра мисъл, хитра промисъл, хитра умисъл, хитър замисъл, хитра цел, хитро заключение, хитро измислен, хитро предвиден, хитро направен, хитро организиран, хитро създаден, хитро основан, хитро формиран, хитро скроен, хитро замислен, хитро подготвен...*

Освен широката дистрибуция на *хитър* със съществителни нарицателни имена за нелица и с минали страдателни причастия, с които най-общо е изразено значението ‘продукт на ума (на мисленето); продукт на/от (предварително) обмислено действие’, смятаме, че именно в такъв тип свободни словосъчетания лексемата *хитър* е натоварена предимно с положителна оценъчност, тъй като значението, с което *хитър* се реализира в тези случаи, е ‘нещо добро/умно; нещо добре/умно измислено/направено’. Именно в тези словосъчетания значението на *хитър*, което носи негативна оценъчност – ‘злонамерен’, е до голяма степен заличено. С други думи, ако *хитър* не се използва за качествена характеристика на човек, а описва понятие с неутрален оценъчен признак (т.е. не се съчетава с думи от типа на *машинация* и *манипулация*), което (понятие) е продукт на ума (план/идея/решение/хрумване и т.н.) или като цяло, ако нещо е хитро измислено, хитро сътворено от ума, то лексемата *хитър* във висока степен се реализира със своето положително конотативно значение. Оценявана е предимно като нещо добро.

В подкрепа на изказаната хипотеза бихме могли да отбележим преимуществено позитивният по-широк контекст на употреба на тези свободни словосъчетания в интернет пространството и в Българския национален референтен корпус. Контекстът, от своя страна, е позитивен, защото се определя от позитивната конотация на *хитър*, с която лексемата се осмисля в лингвокултурното съзнание на езиковата личност. Нещо повече, ако в съответния контекст наречието *хитро* и прилагателното име *хитър* (и неговите словоформи) се заменят съответно с лексемите *добре/умно (измислен)* и *добър/умен*, не би настъпила промяна в съдържанието на цялото съждение, срв.:

„Държач за пълнене на найлонови пликове – *хитро приспособление*, което ще стане Ваш приятел в кухнята“ (<https://www.gab-bg.com>);

„*Хитри направи си сам* разделители за стая“ (www.idei.bg);

„*Хитро*, лесно и функционално *решение*“ (www.idei.bg);

„Радвате ли се, когато намерите някой нов продукт на пазара, който е изключително *хитро измислен*, за да ви помогне още по-умно да организирате дома си?“ (www.temax.bg);

„Органайзерите са *измислени хитро*, за да съхраняват вещите си с максимално удобство“ (www.temax.bg);

„Без изход“ е всичко, което искам от един трилър: *хитро замислен*, безкомпромисен и безсрамно напрегат“ (www.ciela.com);

„...сценарият прилага една *хитра хватка*, която отличава филма от редовата холивудска продукция“ (BulTreeBank);

„С тази *хитра тактика* бързо ще откриете изгубените вещи“ (www.ezine.bg);

„...поведоха в резултата в 20-ата минута, когато Зоран Янкович с *хитър пас* изведе Христо Йовов сам срещу вратаря“ (BulTreeBank);

„Изобретател от САЩ е открил *хитър начин* за едновременно поддържане на добра форма и развлечение“ (BulTreeBank);

„Желязкова е използвала хитър номер – за да събере пари, е предложила на по-стабилните фирми да рекламират върху съдове за смет“ (BulTreeBank);

„Обявяването на 25 декември за рождена дата на Исус Христос било хитър ход на християнските проповедници да се елиминират съперническите религии“ (BulTreeBank);

„Хитър трик, който ще превърне тортата ви в изкуство“ (www.inews.bg);

„...и с хитър удар с левия крак матира вратаря на гостите Стойчо Драгов“ (BulTreeBank);

„Сградата е обширна, хитро и умно скроена, с тайна стълбичка и изход на горната уличка“ (BulTreeBank);

„Стъклен амбалаж се слагаше чрез специална фуния, хартията минаваше през хитро направената цедка“ (BulTreeBank);

„Сталин например с първичния си, но извънредно хитър и точен ум беше...“ (BulTreeBank) (всичко подч. мое – И. Д.).

Разгледаната дотук съчетаемост на прилагателното име хитър е със значително по-широк обхват, отколкото, да кажем, дистрибуцията на хитър със съществителни нарицателни имена за нелица, които не се характеризират с най-общо значение ‘продукт на ума (на мисленето); продукт на/от (предварително) обмислено действие’, срв.: хитър поглед, хитра усмивка, хитро лице, хитри очи, хитър нрав... Същност и петте съществителни имена в този случай (поглед, усмивка, лице, очи, нрав) са част от човешкия индивид, но не са продукт на неговия ум или интелектуални възможности. В тези свободни словосъчетания семантиката на хитър би могла да се реализира както с положително, така и с отрицателно конотативно значение, напр.:

„Зад неговото хитро лице обаче се крие амбициозен политик, който вижда в председателството и шанс за лично усъвършенстване (BulTreeBank);

„...може и да се загледам, с половин уста и хитър поглед, отправен към дамите, споделя Гюзелев (BulTreeBank);

„Чува се, бая мъже се хвалеха (...) само те си знаят, довърши с хитра усмивка дядото (BulTreeBank);

„Под големите му гъсти вежди играеха хитри и умни очи“ (Елин Пелин, „Косачи“) (всичко подч. мое – И. Д.).

В предложените дотук примери прави впечатление едновременната употреба на хитър и умен в сложното прилагателно име хитроумен и в някои определения (напр.: хитри и умни очи, хитро и умно скроена), което поставя въпроса за семантичното отношение между двете лексеми. Не бихме могли да ги определим като абсолютни синоними, тъй като общият признак, застъпен в значенията им, е с различна степен на интензивност. Ако можем да кажем, че значението на умен се съдържа в значението на хитър (т.е. хитрият е умен, както видяхме, че посочват и самите речникови статии за хитър), то не можем да твърдим обратното – че хитър е всеки умен човек. Допълнителната семантика, която възпрепятства двете лексеми да бъдат определени като абсолютни синоними, се съдържа в значението именно на лексемата хитър. Хитър е човекът, който, освен че притежава силен ум или изпъква с ума си (разумен/разсъдлив е), е и, както видяхме, опитен, практичен, досетлив, ловък, сръчен, схватлив, съобразителен и предвидлив. Според нас смисловата разлика между двете лексеми се състои в приложимостта на ума, интелекта и знаенето как (нещо да бъде направено). Умът при хитрия човек е по-скоро практичен, прагматичен, целенасочен, на практика приложим в определена ежедневната дейност. Умът при умния човек в известна степен е по-отдалечен от действителността. Той има предимно теоретичен, отколкото практичен характер. По-скоро е абстрактен, безусловен и в повечето случаи е нематериално ориентиран.

В библейските текстове мъдростта и (раз)ума са свързани с доброто, с благодатта, с познанието за Бога и най-вече с отдалечаване от зло и от материалното, срв.: *А у Бога е мъдростта и силата; Той има разсъждение и разум* (Йов 12:13); *И каза на човека: Ето, страх от Господа – това е мъдрост, и отдалечаване от зло – това е разум* (Йов 28:28); *Здравият разум дава благодат, а пътят на коварните е неравен* (Притчи 13:15); *Колко по-желателно е придобиването на мъд-*

рост, нежели на злато! И придобиването на разум е за предпочитане, нежели сребро! (Притчи 16:16); С мъдрост Господ основа земята, с разум утвърди небето (Притчи 13:15).

От друга страна, хитростта в библейските текстове се свързва с дявола, който често в ново-заветните книги е наречен *Лукавият* (вж. Попова 1997: 169–171). В религиозен контекст *хитър* и *хитрост* са лексеми натоварени единствено и само с негативна конотация, срв.: *И наговаряха се да уловят Исуса с хитрост и да Го умъртвят* (Матей 26:4); *За да не бъдем вече деца, блъскани и завличани от всеки вятър на учение, чрез човешка заблуда, в лукавство по измамни хитрости* (Ефесяни 4:14)⁵.

В съвременния български език тълкуването на *хитър* и *хитрост* също се свързва с измама, коварство, нечестност, лукавство, подлост и злонамереност. Именно в тези случаи, когато целта да си хитър, е, за да навредиш, съвсем естествено, лексемите *хитър* и *хитрост* се реализират със своето негативно конотативно значение, срв.:

Хващам/хвана в мрежата (мрежите) си някого – ‘1. С хитрост, с коварство успявам да привлека някого и да въвека в непочтени дела. 2. Успявам с хитрост, с коварство да накарам някого да се влюби силно в мене, да се увлече сяпо по мене’; Още: *Хващам/хвана в примките си; Вплитам/вплета (уплитам/уплета, заплитам/заплета, улавям/уловя) в мрежата (мрежите) си* (БФР 1974: 178–179, 352–353, 444, 453, 463);

Хващам се в капан<a> – ‘(...) 2. Оставям се да бъда измамен, подведен; повярвам в някакво хитро скроена измама’; Още: *Хващам се/хвана се в примката; Хващам се/хвана се в клопка<та>; Влизам/вляза (падам/падна, попадам/попадна, улавям се/уловя се) в примката; Хващам се/хвана се в уловката (уловките); Хващам се/хвана се на въдицата на някого; Хващам се/хвана се на нечия (някаква) въдица; Ловя се (улавям се/уловя се) на въдицата* (БФР 1974: 154–155, 448, 471–472, 474, 563);

Хитрата лисица влезе в стъпница с двете нозе – (диал.) ‘употребява се, когато хитър и обикн. нечестен човек в стремежа си да изиграе другите, сам загазва, пропада’, Още: *Хитрата лисица попаднала в клопка; Хитрата лисица с двата (четирите) крака в капана (клюсата); Хитрата лисица право в стъпница; Хитрата сврака с двата крака* (БФР 1974: 489–490, Нанова 2005: 955);

Ударя/удрям динена кора някому – (диал.) ‘хитро измамвам, изигравам някого, обикн. като му попречвам да осъществи нещо’, Още: *Турям/туря (турвам/турна, слагам/сложа, подлагам/подложа) динена кора; (диал.) Подхлъзвам/подхлъзна на динена (лебеничева) кора; Хързулвам/хързулна <една> динена кора* (БФР 1974: 145, 304, 414, 437);

Поставям/поставя клопка на някого – ‘чрез измама и хитрост се мъча да накарам някого да издаде, да разкрие нещо’, Още: *Поставям/поставя капан (примка)* (БФР 1974: 162, 166);

Продавам/продам за две очи плява някого – ‘надхитрявам някого; излъгвам, измамвам’ (БФР 1974: 214);

Сукнян молец – (диал.) ‘хитър и потаен, скрит човек, който умее да си върши работата тихомълком’ (БФР 1974: 364);

Троянски кон – (книж.) ‘източник на хитро скроена измама, която носи гибел’ (БФР 1974: 407);

Дяволско шило – (диал.) ‘дяволит, хитър човек’ (БФР 1974: 301; Нанова 2005: 954);

Дяволите мътят в него – (диал.) ‘голям хитрец е, а се показва тих и кротък човек’ (БФР 1974: 301);

Дяволска унука (от погов. *Попско чедо, дяволска унука*) – (диал.) ‘голям хитрец’ (БФР 1974: 301; Нанова 2005: 954);

Кръстен дявол – (диал.) ‘много хитър човек. *Господ да те варди от кръстен дявол* (поговорка)’ (БФР 1974: 544; Нанова 2005: 954);

На дявола цървули обувам – (диал.) ‘голям хитрец съм, много съм хитър’ (БФР 1974: 627, Нанова 2005: 955);

Играя на въже – ‘умело хитрувам, лавирам, извъртам нещата така, както ми изнася’ (БФР 1974: 379);

⁵ „Лукавство. В Еф. 4:14 така е преведена гръцката дума за игра със зарове и чрез нея се предупреждава за възможното благовидно на пръв поглед смесване на истина и заблуда“ (БР 1994: 302)

Баба ти госпожица ли е – (жарг. ирон.) ‘казва се на някого, който се опитва да хитрува, да шмекерува, за да се покаже, че хитрините му се разбират’ (БФР 1974: 84);

Ловя с кола зайци – (диал.) ‘върша работата си с хитрост, по лесен начин (от поговорката *Агите с кола ловят зайците*)’, Още: *Фиря зайци с араба* (БФР 1974: 458, 564);

Улавям/улова спатиите на някого – ‘Разбирам, узнавам тайните на някого, хитрините му, дяволиите му’ (БФР 1974: 448);

Що ще лисица на пазар – 1. Употребява се, когато хитър човек не се явява там, където присъствието му е неудобно или е опасно. 2. Употребява се, когато хитър, потаен човек се въздържа да заяви открито нещо, което знае, или да изкаже своето мнение, Още: *Лисица на пазар не излиза (не ходи)* (БФР 1974: 533, 562);

Хитрувам, дяволувам – общо значение ‘постъпвам хитро’, ‘опитвам се с измама да заблудя някого относно истинските си действия, намерения, мисли и т.н. или да отбягна от някакви задължения’ (СРСБКЕ 2007: 1030); ‘постъпвам нечестно, лукаво, за да надхитря някого’ (СРСБКЕ 2007:1031).

Прилагателното име *хитър* се възприема като негативна качествена характеристика, когато значението му се определя от негативен контекст, свързан с измама, лъжа, заблуда, коварство, подлост и корист. Трябва да отбележим обаче, че при фразеологизми от типа на *На дявола цървули обувам* – (диал.) ‘голям хитрец съм, много съм хитър’ (БФР 1974: 627, Нанова 2005: 955) все още може да се наблюдава конкуренция между две значения с противоположен емоционален признак. ‘Голям хитрец съм, много съм хитър’, от една страна, може да означава ‘голям умник съм, много съм умен’, а от друга – ‘голям подлец съм, много съм подъл/коварен’.

В българския език прави впечатление и наличието на две съществителни имена за изразяване на една и съща идея – *хитрина* и *хитрост*. Освен това можем да наблюдаваме и голямо разнообразие на умалителни съществителни и прилагателни имена със същия корен – *хитринка* („Хитринка срещу главоболие“ (www.fitnessudoma.dom), *хитричък* („Не искам да обвинявам, но ми се струва, че както е реален, практичен, даже хитричък и търпелив, може би и трудолюбив, българинът има нужда да (...) преодолее черногледството“ (BulTreeBank); „Има си баба внуче. Мъничко, ала хитричко“ („Баба и внуче“, приказка от Ран Босилек), *хитричко* (от наречieto *хитро*) (Моите уважения към елегантния и прозорлив италианец, (...) който хитричко държеше французина за фланелката, докато Зидан държеше топката (BulTreeBank), *хитруша* (Николай готви по-вкусно от мен и понякога аз като една хитруша му казвам: „Хайде пригответи ти вечерята, за да не изхабя продуктите“ (BulTreeBank), *хитрушка/хитрушко* („Кума Лиса Хитрушка“, приказка от Георги Райчев), *хитранко* (Лисанко Хитранко е името на герой от детския анимационен филм „Дора изследователката“). В разговорната реч бихме могли да срещнем и оказионализмите *хитранче*, *хитрушанче*, *хитруище* и *хитрушанко*.

С употребата на умалителните форми на тези лексеми трудно би могло да се изрази ирония, пренебрежение или негативна оценка (както това е възможно с други деминутивни съществителни, напр.: *Това [докторче], дете ни го изпратиха сега, е малко горделивичко, ама погаждаме се и с него* (Г. Караславов, Избр. съч. I, 186 по РБЕ). С други думи, емоционалнооценъчният елемент при умалителните форми на лексеми, свързани с хитростта, е предимно позитивен.

В английския език съществуват две думи за ‘хитър’ – *cunning* и *sly*. Първоначалното значение и на двете лексеми е свързано със знание, умение, мъдрост и ум (срв.: *cunning* – learning, wisdom XIV, perh. Old Norse (ON) *kunnandi*, *kunna* to know (OLWP 1992: 108), *cunning* – orig. Old English (OE) *cunnende*; rel. to *cunnan* to know (CD 2001: 357; *sly* – (dialectal) skilled, clever XII, from Old Norse *slægr* clever, lit.: able to strike from *slá* to *sly* (OLWP 1992:445; CD 2001: 1418).

Значението на двете лексеми в съвременния английски език е:

cunning – ‘1. cunning people are clever at planning something so that they get what they want, especially by tricking other people, or things that are cleverly made for a particular purpose; a cunning plan/ploy; He’s a very cunning man; 2. pretty and attractive (US old-fashioned): a cunning little child/puppy/kitten; 3. the quality or skill of being clever at planning something so you get what you want, especially by tricking other people: We need to show some cunning if we want to defeat the enemy; 4.

skillful in planning and ready to deceive people in order to get what you want: *a cunning scheme* (CD; вж. също: CED 1992: 346; CD 2001: 357) (бълг.: ‘1. хитрите хора са умни в планирането на нещо, така че да получат това, което искат, особено чрез измама на други хора; неща, които са умело направени за определена цел: *хитър план/трик (далавера)*; *Той е много хитър човек*; 2. красив и привлекателен (амер. англ. остр.): *хитро малко дете/кученце/коте*; 3. качество или умение да бъдеш умен в планирането на нещо, така че да получиш това, което искаш, особено чрез измама на други хора: *Трябва да проявим малко хитрост, ако искаме да победим врага*; 4. умел в планирането и готов да мами хората, за да получи това, което иска: *хитра схема*) (преводът мой – И. Д.).

sly – 1. deceiving people in a clever way to get what you want: *He's a sly old devil – I wouldn't trust him with my money*. 2. seeming to know secrets: *“You'll find out eventually,” said Mary, with a sly smile*. 3. not letting others know true opinions or intentions, or dishonest: *She thought that by being sly, she could fool people; A cat can be a very sly animal* (CD, вж. също CED 1992: 1386; CD 2001: 1418) (бълг. 1. измамване на хората по умен начин, за да се получи онова, което се целй: *Той е хитър стар дявол – не бих му поверил парите си*. 2. някой, който дава вид, че знае тайни: *„В крайна сметка ще разбереш“*, каза *Мери с лукава усмивка*. 3. Някой, който не позволява на другите да знаят за истинските намерения, нечестен: *Тя мислеше, че като е хитра, може да заблуди хората; Котката може да бъде много хитро животно.*) (преводът мой – И. Д.).

В английския език прилагателното име за ‘хитър’ *sly* се употребява с негативна конотация. Прилагателното име за ‘хитър’ *cunning* обаче би могло да има известна доза позитивна оценъчност в контекст на спортна тематика или в контекст от типа: *„Outwitting squirrels: 101 cunning stratagems to reduce dramatically the egregious misappropriation of seed from your birdfeeder by squirrels“*; *„They have fought with bravery and inconceivable cunning“* (CD) (бълг. Надхитряване на катерици: 101 хитри стратегии за драстично намаляване на грубото присвояване от страна на катериците на семена от вашата хранилка за птици; Те са се борили с храброст и невъобразима хитрост.) (преводът мой – И. Д.).

Без да навлизаме в дълбочината на съпоставителния анализ с английския език и без да претендираме за изчерпателност, бихме могли да посочим само няколко щриха, които допълнително да очертаят националноспецифичните особености, свързани с разбирането на хитростта, в българската картина на света: 1) за разлика от български на английски език например възклицанието *Хитро!* със значение ‘добре измислено, умно’, трудно би могло да бъде преведено с помощта на лексемите *cunning* или *sly*; 2) в съвременното тълкуване на *cunning* и *sly* липсва значение, което да съдържа само позитивен емоционален признак от типа ‘не мога да бъда излъган, умен съм, с буден ум съм’ и 3) разнообразието от словоформи при имената и глаголите, които съдържат в коренната си морфема *sly/cunning*, е сравнително по-ограничено, отколкото в български (трудно бихме превели на английски и възклицанието *Ей, хитреу!* например с помощта на лексемите *cunning* и *sly*).

Въз основа на направения лингвокултурологичен анализ на изрази в българския език, свързани с хитростта, бихме могли да направим следните изводи:

1) При прилагателното име *хитър* действително се наблюдава антонимична многозначност. Въпросът за това с какво конотативно значение лексемата ще се реализира в речта, до голяма степен зависи от контекста. Поради своята семантично-стилистична особеност не е изключено обаче в положителен контекст значението на прилагателното име *хитър* да се реализира с негативна оценъчност. Ето защо е препоръчително да се внимава с употребата на това прилагателно, когато става дума за изрично позитивна морална характеристика на човек.

2) Анализираният езиков материал показва, че разгледаните изрази в българския език, свързани с хитростта, са предимно с положително конотативно значение в мисленето на представителите на българската лингвокултура. Да бъдеш хитър или хитроумен, не е лоша морална оценка. Хитростта не е присъща на глупавия човек. Тя по-скоро се свързва с остротата на ума, изобретателността и практичността. Това разбиране очертава и положителния емоционалнооценъчен признак в семантиката на *хитър*, а оттам и на цялото понятие за хитростта в българската езикова

картина на света. Посочените тук изводи потвърждават изводите, направени в друго наше експериментално изследване, което разглежда националноспецифичната семантика на някои лексикални единици в българския език, свързани с хитростта (вж. Димитрова, 2022).

Позитивната оценъчност на хитростта в съвременния български език се дължи на семантичните връзки, които откриваме за това понятие в миналото. Така например в старобългарския език лексемите *хитрост* и *хитър* означават положителни качества⁶ – ‘майсторство, умение/изкусен, умел’ (СС 1994: 769). Тоест етимологичната памет на лексикалните единици, свързани с хитростта, предопределя употребата им в съвременния български език. Положителният емоционален признак на конотативното значение на лексемите, свързани с хитростта, в съвременната им употреба е отражение на тяхната етимология (по-подр. за етимологичната памет вж. Колева-Златева, 2013).

Частично доказателство за положителната оценъчност в семантиката на *хитър* е и положителният литературен персонаж на Илия Блъсков – Хитър Петър. Както е известно, този „национален хитрец“ (Стойчева 2009: 94) побеждава с хитрости Настрадаин Ходжа. За тези анекдотични приказки и техните двама главни герои се отбелязва, че „противопоставянето не е между добрия беден и лошия богат, а между *хитреца* бедняк и *глупака* богаташ“ (Стойчева 2009: 94) (подч. мое – И. Д.). Включително и до днес приказките за Хитър Петър присъстват в учебни пособия (читанки, христоматии, учебници) за деца от различна степен на обучение, както и в учебници по български език за чужденци. Името на Хитър Петър носи и математическо състезание, организирано от Съюза на математиците в България – секция Габрово (<http://www.smb-gabrovo.com>).

Разкриването на конотативното значение на изразите, с които дадено понятие се назовава, говорят за значимостта и мястото му в системата от ценности на представителите на дадената лингвокултурна общност. Конотацията е „вътрешен център, ядро и „душа“ (...)“ (Касабов 2013: 72) на значението на думата. Тя разкрива културнооценъчния елемент в разбирането за дадено понятие. За нас обаче остава отворен въпросът за това дали хитростта е част от националния менталитет, или е присъща на отделни хора. Ето защо проблемът за мястото на хитростта като морално качество в системата от ценности на българина продължава да бъде във фокуса на изследователския ни интерес.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Анкова-Ничева 1993:** Анкова-Ничева, К. *Нов фразеологичен речник на българския език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. // **Ankova-Nicheva 1993:** Ankova-Nicheva, K. *Nov frazeologichen rechnik na balgarskia ezik*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.
- БПП 1986:** *Български пословици и поговорки*. Трето преработено издание. Съст. М. Григоров, К. Кацаров. София: Наука и изкуство. // **BPP 1986:** *Balgarski poslovitsi i pogovorki*. Treto preraboteno izdanie. Sast. M. Grigorov, K. Katsarov. Sofia: Nauka i izkustvo.
- БР 1994:** *Библейски речник*, ред. Люба Никифорова, богосл. ред. К. Златев и С. Вълчанов, София: Нов човек. // **BR 1994:** *Bibleyski rechnik*, red. Lyuba Nikiforova, bogosl. red. K. Zlatev i S. Valchanov, Sofia: Nov chovek.
- БТР 1955:** Андрейчин, Л., Л. Георгиев, Ст. Илчев, Н. Костов, Ив. Леков, Ст. Стойков, Цв. Тодоров. *Български тълковен речник*. София: Наука и изкуство. // **BTR 1955:** Andreychin, L., L. Georgiev, St. Ilchev, N. Kostov, Iv. Lekov, St. Stoykov, Tsv. Todorov. *Balgarski talkoven rechnik*. Sofia: Nauka i izkustvo.
- БТР 1973:** Андрейчин, Л., Л. Георгиев, Ст. Илчев, Н. Костов, Ив. Леков, Ст. Стойков, Цв. Тодоров. *Български тълковен речник*. III изд. София: Наука и изкуство. // **BTR 1973:** Andreychin, L., L. Georgiev, St. Ilchev, N. Kostov, Iv. Lekov, St. Stoykov, Tsv. Todorov. *Balgarski talkoven rechnik*. III izd. Sofia: Nauka i izkustvo.
- БТР 1994:** Андрейчин, Л., Л. Георгиев, Ст. Илчев, Н. Костов, Ив. Леков, Ст. Стойков, Цв. Тодоров. *Български тълковен речник*. IV изд. Допълнено и преработено от Д. Попов. София: Наука и изкуство. // **BTR 1994:** Andreychin, L., L. Georgiev, St. Ilchev, N. Kostov, Iv. Lekov, St. Stoykov, Tsv. Todorov. *Balgarski talkoven rechnik*. IV izd. Dopolneno i preraboteno ot D. Popov. Sofia: Nauka i izkustvo.

⁶ Идея, подсказана ми от колегата Камен Димитров, за което му изказвам своята благодарност.

- БТР 2013:** Андрейчин, Л., Л. Георгиев, Ст. Илчев, Н. Костов, Ив. Леков, Ст. Стойков, Цв. Тодоров. *Български тълковен речник*. IV изд. Допълнено и преработено от Д. Попов. София: Наука и изкуство. // **BTR 2013:** Andreychin, L., L. Georgiev, St. Ilchev, N. Kostov, Iv. Lekov, St. Stoykov, Tsv. Todorov. *Balgarski talkoven rechnik*. IV izd. Dopolneno i preraboteno ot D. Popov. Sofia: Nauka i izkustvo.
- БФР 1974:** *Фразеологичен речник на българския език*. Том 1–2. София: БАН. // **BFR 1974:** *Frazeologichen rechnik na balgarskiya ezik*. Tom 1–2. Sofia: BAN.
- Димитрова 2022:** Димитрова, И. За националноспецифичната семантика на лексикални единици в българския език, свързани с хитростта – В: *Проглас*, кн. 2, 245–251 // **Dimitrova 2022:** Dimitrova, I. Za natsionalnospetsifichnata semantika na leksikalni ediniti v balgarskia ezik, svarzani s hitrostta – In: *Proglas*, кн. 2, 245–251.
- Геров 1904:** Геров, Н. *Речник на българския език*. том 5. Пловдив: Съгласие. // **Gerov 1904:** Gerov, N. *Rechnik na balgarskia ezik*, том 5. Plovdiv: Saglasie.
- Касабов 2013:** Касабов, Ив. *Българска лексикология и фразеология. Том 3: Проблеми на общата лексикология*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“. // **Kasabov 2013:** Kasabov, Iv. *Balgarska leksikologia i frazeologia. Tom 3: Problemi na obshtata leksikologia*. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“.
- Колева-Златева 2013:** Этимологическая память слова как вспомогательный критерий в этимологическом исследовании (Заметки к семантической реконструкции названий правой стороны, восходящих к и.-е. *deks-) // **Koleva-Zlateva 2013:** Etimologicheskaya pamyat' slova kak vspomogatel'nyu kriteriy v etimologicheskom issledovanii (Zametki k semanticheskoy rekonstruktsii nazvaniy pravoy storony, voskhodyashchikh k i.-ye. *deks-), www.academia.edu [24.01.2023].
- Нанова 2005:** Нанова, А. *Фразеологичен синонимен речник на българския език. А – Я*. София: Хейзъл. // **Nanova 2005:** Nanova, A. *Frazeologichen sinonimen rechnik na balgarskia ezik. A – Ya*. Sofia: Heyzal.
- Попова 1997:** Попова, Л. *Библиейски речник. К – Л – И*. София: Истина. // **Popova 1997:** Popova, L. *Bibleyski rechnik. K – L – I*. Sofiya: Istina.
- Радева 2012:** Радева, В. *Български тълковен речник*. София: Изток–Запад. // **Radeva 2012:** Radeva, V. *Balgarski talkoven rechnik*. Sofia: Iztok–Zapad.
- РБЕ:** *Речник на българския език*. София: Изд. на БАН. <http://ibl.bas.bg/rbe/>. [28.01.2023]. // **RBE:** *Rechnik na balgarskia ezik*. Sofia: Izd. na BAN. <http://ibl.bas.bg/rbe/>. [28.01.2023].
- РБЕ 1987:** *Речник на българския език*. Том 5. София: БАН. // **RBE 1987:** *Rechnik na balgarskia ezik*. Tom 5. Sofia: BAN.
- РСБКЕ 1959:** Андрейчин, Л., Ст. Илчев, К. Мирчев, Ив. Леков, Ст. Стойков, Цв. Тодоров. *Речник на съвременния български книжовен език*. Том 3. София: БАН // **RSBKE 1959:** Andreychin, L., St. Ilchev, K. Mirchev, Iv. Lekov, St. Stoykov, Tsv. Todorov. *Rechnik na savremennia balgarski knizhoven ezik*. Tom 3. Sofia: BAN.
- СРСБКЕ 2007:** *Синонимен речник на съвременния български книжовен език*. Трето издание. София: Наука и изкуство. // **SRSBKE:** *Sinonimen rechnik na savremennia balgarski knizhoven ezik*. Treto izdanie. Sofia: Nauka i izkustvo.
- СС 1994:** *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)* (под ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой). Москва: Русский язык // **SS 1994:** *Staroslavjanskiy slovar' (po rukopisyam X–XI vekov)* (pod red. R. M. Tseytlin, R. Vecherki i E. Blagovoy). Moskva: Russkiy yazyk.
- Стойчева 2009:** Стойчева, Св. *Приказката в българската литература през XIX век (Опит върху емпирията на приказката)*. София: Карина – Мариана Тодорова. // **Stoycheva 2009:** Stoycheva, Sv. *Prikazkata v balgarskata literatura prez XIX vek (Opit varhu empiriyata na prikazkata)*. Sofia: Karina – Mariana Todorova.
- Стоянова, Тодорова 2018:** Стоянова, Ив., М. Тодорова. Семантични релации: теоретични и приложни аспекти – В: *Български език*, №2. // **Stoyanova, Todorova 2018:** Stoyanova, Iv., M. Todorova. Sematichni relatsii: teoretichni i prilozhni aspekti – In: *Balgarski ezik*, №2.
- BulTreeBank:** Български национален референтен корпус // **BulTreeBank:** Balgarski natsionalen referenten korpus – BulTreeBank [07.01.2023].
- СЕД 1992:** Chambers English Dictionary. 7th ed. W & R Chambers Ltd.
- СД:** Cambridge Dictionary, <https://dictionary.cambridge.org/> [15.01.2023].
- СД 2001:** Concise Dictionary, Market House Books Ltd, Aylesbury, England
- ОЛВП 1992:** The Oxford Library of Words and Phrases. III Words Origins. Edited by T. F. Hoad. Oxford University Press.